

О. С. ПУШКІН

I

Великий російський поет Олександр Сергійович Пушкін, який так трагічно помер сто років тому, тільки в квітучій, вільній радянській країні оцінений як слід. Тільки досягнення соціалістичної революції та соціалістичного будівництва, які закріпила Сталінська Конституція, зробили те, що ми можемо назвати Пушкіна всенародним поетом. Від колгоспника до академіка, від старого до малого в найвіддаленіших кутках нашої великої країни провадиться любовне і глибоке вивчення творів Пушкіна. Якими б мільйонними тиражами не видавалися пушкінські твори, — все ж їх не вистачає. Всі вечори, присвячені пам'яті Пушкіна, доповіді про нього, про його творчість збирають стільки людей, що для всіх і місця немає. Всі матеріали, що друкуються про Пушкіна в журналах і газетах, з захопленням читають буквально всі — від підлітків до стариків.

Народився Олександр Сергійович Пушкін 26 травня (6 червня за нов. стилем) 1799 року, в Москві. Батько майбутнього поета Сергій Львович походив з стародавнього дворянського роду, який поволі біднів; раніш він був на військовій службі, вийшов у відставку в чині майора, потім продовжував службу у Військовому комісаріаті як чиновник; на початку 1817 р. був зовсім звільнений від служби. З того часу С. Л. Пушкін уже ніколи не служив, провадив бездіяльне своє життя то в Москві, то в Петербурзі, то в селі Михайловському, не займаючись ні сім'єю, ні господарюванням у своїх маєтках, які він через свою безпечність, негосподарність довів майже до розору. Мати поета походила з роду Ганнібалів; її дід Ібрагім, будиши сином одного з абссінських князів, як заручник був взятий турками. Коли Петро I наказав

свому турецькому послові дістати для нього кілька здібних хлопчиків-арапів, Ібрагім попав в їх число і був в 1706 р. привезений до Петербурга.

Вихованням дітей у сім'ї Пушкіних ніхто не займався, поки не з'явилися гувернантки і гувернери. А в Пушкіних було четверо дітей: крім майбутнього поета, сестра Ольга, брати Лев і Павло, який рано помер.

Сім'я Пушкіних розмовляла по-французькому, як і ледве не всі російські дворянські сім'ї того часу. Відомо, що Олександр Сергійович перші свої твори писав французькою мовою, а російську вивчав від слуг своїх батьків, а ще більше — від бабуні по матері — Марії Олексіївни Ганнібал, яка жила то в свому маєтку с. Захарові, верст за сорок від Москви, то в самій Москві, у Пушкіних. Від цієї ж бабуні Пушкін уперше почув народні казки.

Пушкін мав чудову пам'ять, і вона його завжди виручала. Багато читав. У його батька була порядна бібліотека, яка складалась майже виключно з французьких книг. І Пушкін уже на восьмому році читав твори Вольтера, Мольєра та інших французьких письменників.

Тоді ж, приблизно, почав він і писати. Ті його писання, звісно, не могли бути самостійними. Написав він, наприклад, комедію. Він з сестрою влаштували в дитячій кімнаті сцену; сестра була єдиним глядачем п'єси свого брата, а брат був і автором і разом актором. «Публіка» освистала п'єсу і автор зараз же написав французькою мовою такі чотири рядки: «Скажи мені, чому «п'єсу» освистав партер? Тому, що бідний автор украв її у Мольєра».

Пушкіну йшли роки і його батькам треба було все ж таки подумати, що з сином робити надалі, де його вчити. У Сергія Львовича було на думці віддати сина Олександра в Єзуїтський

інститут, але несподівано для всіх цар Олександр I, за порадою свого міністра Сперанського, вирішив заснувати в Царському Селі ліцей для дворянських синків, які потім ставали б державними діячами. Мали набирати до ліцею синів усяких графів і князів. Хоч батько Пушкіна — давнього роду дворянин, але тепер був уже дуже далекий від двору та й покинув царську службу з невисоким чином; до знатних дворян його залічити ніяк не можна було. Допомогла, як звичайно для тих часів, протекція. Поет і міністр юстиції Ів. Ів. Дмитрієв та тодішній директор департаменту духовних справ А. Ів. Тургенєв замовили слівцем перед міністром освіти гр. Разумовським — і в серпні 1811 р. Пушкін став ліцеїстом.

Для нього розпочався новий і дуже важливий етап життя. Прощай Москва і домашні незгоди, нелюбимі батько і мати! Пушкін починає вперше самостійно жити.

II

Ліцейські роки були вирішними роками для формування світогляду Пушкіна і для визначення його як поета. Сам по собі ліцей, навчання в ньому — дали Пушкіну небагато. Більшість ліцейських учителів були бездарні, не вміли ні підійти до своїх учнів, ні прищепити їм любов до науки. Та й самі науки у ліцеї були надто різноманітні. Поряд з російською, французькою і латинською словесністю, французькою і німецькою мовою, історією, географією, математикою — дисциплінами середньої школи, були й такі науки як моральна філософія, право натуральне, приватне і публічне, право цивільне і кримінальне, державна економія і фінансова наука, — науки, потрібні для майбутніх державних діячів.

9 червня (ст. ст.) 1817 року Пушкін закінчив ліцей, маючи в свідоцтві «відмінно» з російської і французької словесності та з... фехтування, а зінших дисциплін — «добре» і «посередньо».

А втім, це тільки одна сторона ліцейських років Пушкіна. Під час перебування Пушкіна в ліцеї почалась війна Олександра I з Наполеоном. Цар жив у Царському Селі. Ліцеїсти ретельно стежили за ходом війни. Вони були в курсі поразок царських військ, знали всі «таємниці імператорського двора», двірцеві інтриги і розбрат. Проте, було і більш важливе. В Царському Селі стояли полки, офіцери яких побували за кордоном і бачили в країнах Західної Європи інший, ніж в царській самодержавній Росії, державний та громадський лад. Під час перебування в Царському Селі лейб-гусарського полку, в якому служив тоді П. Я. Чаадаєв (1793—1856) між офіцерами цього полку і ліцеїстами зав'язалися близькі стосунки. Чаадаєв належав до високоосвічених людей і мав великий вплив на формування «ліберальних», тобто вільнолюбних поглядів молодого Пушкіна. Це до Чаадаєва звернені загальновідомі пушкінські рядки:

Товарищ, верь: взойдет она,
Звезда пленительного счастья,
Россия вспрянет ото сна,
И на обломках самовластья
Напишут наши имена.

(«К Чаадаеву», 1818 р.).

Значення і роль Чаадаєва в історії російської громадської думки старі дослідники (Н. Котляревський, М. Гершензон) принижували. Ці дослідники твердили, ніби Чаадаєв був мистиком і песимістом. Таку оцінку треба заперечити. Дійсно, показавши мертвечину російської дійсності, економічне і політичне відставання тодішньої Росії від Заходу і не знайшовши опори, підтримки своїх думок в самодержавно-поліцейській країні, проголошений Миколою Палкіним божевільним, — Чаадаєв після розгрому декабристського руху, в умовах найгіршої реакції, віддав велику данину песимізму і містицизму, дійсно, Чаадаєв ідеалізував європейське суспільство і його суспільний устрій. А втім, Чаадаєв був першим російським «западником»,

торував дорогу славній плеяді революціонерів-демократів, Белінському, Чернишевському, Добролюбову. Не даремно О. І. Герцен сказав про перше чаадаївське «философическое письмо», що воно «прозвучало, як постріл у темну ніч і вразило всю мислящу Росію».

Чаадаєв один з перших спрямував творчі помисли Пушкіна в русло громадських інтересів і виховував у ньому дух вільнолюбності. Ця пушкінська вільнолюбність яскраво виявилась трохи пізніше, коли поет закінчив лицей і попав в оточення майбутніх декабристів.

До нас дійшли твори Пушкіна, починаючи з 1813 року. До цього року належить недавно знайдена поема «Монах».

Уже в цій поемі видно зародки майбутньої народності пушкінської творчості.

Треба взяти на увагу, що майже жоден з письменників, навіть видатніших, не знаходив сам себе, не ставав одразу самостійним без науки у когось з своїх попередників. Така наука може бути більш або менш критичною, але молодий письменник рідко обходиться без літературних впливів на його творчість.

В час, коли починав писати Пушкін, в російській літературі уже занепадав, але ще існував класицизм, видатнішим представником якого в пушкінські часи був Державін (1743—1816). Визначне місце займав тоді в російській літературі сентиментальний напрям на чолі з Карамзіним (1766—1826). Народжувався в різних своїх течіях романтизм. Коли Пушкін вступав у літературу, російський романтизм мав лише одну течію, яка набула за останній час в радянському літературознавстві назви реакційного романтизму. Цей романтизм позначався «квасним» патріотизмом, релігійністю, містицизмом, надаванням переважної ролі почуттям водночас майже цілковитим запереченням розуму. В росій-

ській літературі першої чверті XIX така течія романтизму мало відрізнялась від сентименталізму, тим більше що обидва вони, і ця романтична течія і сентименталізм, в Росії мали однакову класову основу — консервативне або реакційне дворянство. Серед таких романтиків, що близько були до сентименталізму за час Пушкіна, найвидатнішим був поет Жуковський (1783—1852). Його сучасником був другий російський поет Батюшков (1787—1855), який у своїй поезії сполучав романтизм з класицизмом в його справжньому вигляді, який він мав в античній — старогрецькій і римській літературі.

Рання поезія Пушкіна, поезія лицейського періоду, не була і не могла бути, в силу наведених уже причин, цілком самостійною. На ній позначилися деякі впливи класицизму і романтизму типу романтизму Жуковського та впливи справжнього класицизму, сполученого з романтизмом як у Батюшкова. Зразки впливу російського класицизму в ранній, лицейській творчості Пушкіна маємо в таких його поезіях як «Кольна» (1814 р.) і «Воспоминания в Царском Селе».

Своє «Воспоминание» Пушкін читав на прилюдних лицейських іспитах в січні 1815 р. На цих іспитах був присутній Державін. Дамо слово Пушкіну.

«Він (Державін) дрімив до тих часів, доки не почався іспит з російської словесності. Тут він оживився: очі заблищали, він перетворився в веселого. Зрозуміло, читані були його поезії, щохвилювали його поезії. Він слухав з жвавістю надзвичайною. Нарешті викликали мене. Я прочитав мої «Воспоминания в Царском Селе», стоячи в двох кроках від Державіна. Я не в силі описати стан душі моєї: коли я дійшов до вірша, де згадано ім'я Державіна, голос мій отрочий задзвенів, серце моє забилося з піднесенням захоплення. Не пам'ятаю, як я скін-

чив своє читання; не пам'ятаю, куди втік. Державін був у захопленні; він мене кликав, хотів мене обняти... Мене шукали, але не знайшли...».

Вплив державінської поезії на ранню поезію Пушкіна не був органічним впливом: це було просто некритичне наслідування знаменитого і таки видатного на той час поета. Більшим і глибшим був вплив на ліцейську творчість Пушкіна поезії Жуковського, особливо — Батюшкова.

Жуковський був у добрих взаєминах з батьком Пушкіна і ще в кращих — з його дядьком, поетом Василем Пушкіним. Жуковський один з перших оцінив поетичний хист молодого Олександра Пушкіна. Існує спогад (Ів. Кіреєвського), що Жуковський, прочитавши пушкінські «Воспоминания в Царском Селе», сказав: «Ось у нас справжній поет!» Напевно відомо, що в 1820 р., коли вийшла в світ перша поема Пушкіна «Руслан і Людмила», Жуковський подарував її авторові свій портрет з надписом «Переможцю — учневі від переможеного вчителя». Молодий Пушкін високо цинив поезію Жуковського. В 1818 р. він написав поезію «К портрету Жуковського».

Его стихов пленительная сладость
Пройдет веков завистливую даль,
И внемля им вздохнет о славе младость,
Утешится безмольная печаль,
И резвая задумается радость.

Майже всі дослідники вважають, що поезія Жуковського мала значний, хоч і недовготривалий вплив на творчість молодого Пушкіна. Вплив цей особливо виявляється в багатьох «елегіях» Олександра Сергійовича ліцейського періоду і навіть пізніше. Воно — зрозуміло. Поперше, маємо в ліцейській пушкінській поезії ще, так би мовити, учнівський період, коли молодий поет ще не вміє критично підійти до уславленої творчості старшого свого товариша. А Пушкін в Жуковському, між іншим, завжди бачив водночас

і керівника, порадника і старшого товариша, хоч пізніше зрозумів консервативну обмеженість в соціально-політичних питаннях і застарілість оригінальної поезії свого старого друга, залишаючись при високій оцінці перекладної діяльності Жуковського. В ліцеї Пушкін тільки почав формувати свою свідомість. Закінчив він ліцей, маючи вісімнадцять років.

Впливи поезії Державіна, Жуковського, Батюшкова на творчість Пушкіна ліцейського періоду були, їх заперечувати не можна та й не треба. Але ще Белінський, найбільший російський критик, який у своїх статтях про Пушкіна дав і досі неперевершену оцінку пушкінської творчості, правильно вказав характер впливів російських письменників на раннього Пушкіна в таких образних словах:

«Всі ці поети відносяться до Пушкіна, як малі і великі річки — до моря, яке наповнюється їхніми водами. Поезія Пушкіна була цим морем... Поезії дитини-Пушкіна і юнака-Пушкіна незрівняно нижчі від тих, в яких він з'явився самотнім творцем, але водночас вони і далеко вищі від зразків, під впливом яких були написані». («Сочинения Пушкина», стаття V).

Цілком вірно. Геніальний Пушкін — учень старших від нього, сучасних йому російських поетів — учився у них критично і тому переміг, перевершив своїх учителів. Як відомо, Пушкін є перший справжній реаліст в російській літературі, основоположник нової, реалістичної російської літератури. До Пушкіна були елементи реалізму в творах письменників класицизму — Ломоносова, Державіна, Фонвізіна; навіть є деякі реалістичні мотиви в сентиментальній повісті Карамзіна «Бедная Лиза». Пушкін в своїй творчості ліцейського періоду, будучи під неглибоким, неорганічним впливом Державіна, Жуковського, Батюшкова, своїм критичним ставленням до творчості цих поетів,

зумів перемогти їх класицизм і романтизм; взявши від першого і від другого все позитивне, створив кінцево-кінцем свій «істинний романтизм» в середині 20-х років минулого сторіччя. А втім, і в учнівській, ліцейській пушкінській творчості, загалом — не зовсім самостійній, загалом — романтичній є вже зародки пізнішого реалізму Пушкіна.

Ліцеїсти жили дружньо. Велике значення дружби усвідомив Пушкін ще в ліцеї. Це почуття в пізнішому житті поета давало йому можливість переборювати сумні настрої.

Серед інтересів ліцеїстів визначне місце займала література. Ліцеїсти писали, видавали свої журнали. Серед них були майбутні письменники — Дельвіг, Кюхельбекер, Галічевський.

Всі ліцейські твори Пушкіна зв'язані з життям. Уже в першій друкованій поезії його (коли поетові не було ще п'ятнадцяти років) «К другу стихотворцю» (1814 р.) говориться про те, що поетам не суджені багатства, їх доля — «лачужка под землею, високи чердаки», а для поетів — це «пышны их дворцы, великолепны залы». Кінчається ця поезія дуже прозаїчним висновком: «Быть славным — хорошо, спокойным — лучше вдвое». Ряд поезій відбивають справжні кохання Пушкіна-юнака («К Наташе», «Послание к Наталье», «Послание молодой актрисе», «К Маше», «К ней» та інші). Поряд з такими поезіями, які все ж не можна вважати тільки за автобіографічні (це було б неприпустимим спрощенням поезії, як відбиття життя взагалі), є ряд дуже влучних і дотепних епіграм, які висміюють або картають негативні явища життя (напр. «Супругою твоей я так пленился», «Зачем кричишь ты, что ты дева», «Она», «Пожарский, Минин, Гермоген», «Портрет»).

Серед ліцейських поезій Пушкіна є понад десяток «посланий» до товаришів. Серед цих послань варто уваги «Послание князю А. М. Гор-

чакову» (1817 р.), одному з ліцейських товаришів поета, якому, як князеві, розсуджені кар'єра, слава, щастя. Пушкін чітко розрізняє свій «удел» і «удел» свого титулованого товариша. «Моя стезя печальна и темна... Вся жизнь моя — печальный мрак ненастья». Тут виявляється чудовий пушкінський оптимізм. Пушкін знає вже, що йому суджено бути поетом, що він буде «в рядах забытый воин, среди толпы затерянный певец». Але:

Но что?.. Стыжусь!.. Нет, ропот—унижение.
Нет, и в слезах сокрыто наслаждение,
И в жизни сей мне будет утешенье:
Мой скромный дар и счастье друзей.

Сумні мотиви в ліцейських поезіях Пушкіна постійно сполучаються з життєрадісними. Покищо для Пушкіна радість — це його поетичний талант і дружба. Сум для ліцейського Пушкіна це його любовні невдачі, а більше — неясність його майбутнього. В останньому лежить причина того успіху серед читачів, який мав уже поет, перебуваючи ще в ліцеї. Це був час, коли передова дворянська молодь, бачачи безвідрадість соціально-політичного стану Росії, засновувала таємні товариства (в 1814 р. — Орден русских рыцарей, в 1816 р. — Союз спасения, в 1818 р. — Союз благоденствия, а з 1821 р. починається створення товариств майбутніх декабристів). Члени цих товариств сумували над становищем рідної країни, але їх сум не був сумом одчаю, — ні, він був тільки стимулом прямування вперед. В основі цього суму було усвідомлення безрадісності російської дійсності і разом з тим усвідомлення труднощів боротьби в майбутньому.

В цьому полягає основа елегійних мотивів у ліцейській поезії Пушкіна. Пушкінська елегійність — не елегійність Жуковського або Батюшкова. Вона має під собою ясні соціально-політичні прогресивні підвалини: дійс-

не — безвідрадне, майбутнє буде боротьбою, результат якої невідомий.

Ще одне зауваження щодо ліцейської лірики Пушкіна. Серед поезій цього періоду є одна під заголовком «Безверие» (1817 р.). Вона ніби говорить, що Пушкін захищає віру в бога. Справа стояла так. Безбожність ліцеїста Пушкіна добре була відома його начальству. В 1816 р. тодішній директор Царськосельського ліцею Є. Енгельгардт записав характеристики всіх своїх вихованців. Про Пушкіна він писав: «Його серце холодне і порожнє; в ньому нема ні любові, ні релігії, може воно так порожнє, як ніколи ще не бувало юнацьке серце». І ось Пушкіну начальство дає завдання: написати поезію, яка б стверджувала віру в бога і тим самим очистила молодого поета від підозри в безбожності. Пушкін читав «Безверие» на випускному іспиті в червні 1817 р.; потім ця поезія була надрукована в «Трудах общества любителей российской словесности на 1817 год», але Пушкін ні разу не передруковував її в збірках своїх творів, вважаючи її написаною під певним тиском.

Значить, читаючи поезію Пушкіна «Безверие», треба пам'ятати, що вона написана на замовлення ліцейського начальства. Пушкін ніколи не вірив в бога, був атеїстом; в питаннях релігії у поета ніколи не було і найменших вагань. Далі побачимо, що великий поет знав вагання, в його світогляді були суперечності, значить — були вони і в його творчості, знала пушкінська творчість і зриви. Але в питаннях релігії він був безбожником.

III

По закінченні ліцею Пушкін почав служити в чині колежського секретаря (другий чин з чотирнадцяти в царській цивільній службі, перший чин — титулярного радника надавали всім, хто закінчив ліцей) в Державній колегії іноземних справ, як перекладач, з платнею по 700 крб. на рік. Тоді було так заведено, що дворянин, закінчивши навчання, повинен служи-

ти. Пушкіну хотілось вступити на військову службу, в гусарський полк, де в нього було багато друзів і прихильників його поезії, але батько його в цьому відмовив з матеріальних міркувань: військова служба вимагала добре одягатись, жити на широку ногу. Пушкіни цього дозволити собі не могли; вони завжди нуждалися, бо не вміли жити і витрачали гроші на всякі дурниці, відмовляючи собі в необхідному.

Літо 1817 р. Пушкін провів у маєтку своєї матері, в селі Михайловському, колишньої Псковської губернії. Пізніше поет записав з цього приводу: «Вийшовши з ліцею, я зараз майже виїхав до псковського села моєї матері. Пам'ятаю, як зрадів сільському життю, російській лазні, полуниці тощо. Але все це подобалося мені недовго. Я любив і донині люблю шум і натовп» (запис 19 листопада 1824 р.). Цей запис пояснює нам багато чого в дальшому житті Пушкіна: ще з ліцейських років полюбив поет те світське життя, яке кінець-кінцем і загубило його.

Після повернення Пушкіна з Михайловського починається новий і довший недовгий, а втім дуже важливий період його життя і творчості, — перший період столичного петербурзького життя, який триває з осені 1817 р. до травня 1820 року. В цей період Пушкін вперше починає жити цілком самостійно і виробляє собі певний стабільний світогляд.

Не можна сказати, що Пушкін мав колись цілком витриманий світогляд. Він його таки не мав. І це пояснюється тим, що на поета впливали весь час різні, навіть протилежні події, обставини, ідеї, люди. Одне можна сказати: пушкінський світогляд формувався під впливом французької освітньої філософії Вольтера, Руссо і інших, під деяким впливом французької буржуазної революції 1789 року з її лозунгами свободи, рівності і братерства. В Росії часів Пушкіна класова боротьба, звісно, була, але не було і не могло бути, через відсталість

тодішнього російського життя, чіткої класової диференціації. Тому хибні були спроби деяких дослідників Пушкіна та його творчості залічити поета до якоїсь певної суспільної верстви, — до дворянства, яке йшло шляхом капіталізації, тобто збуржуазнення, а то і просто до буржуа, до «міщан». Говорячи про класові основи пушкінської творчості, треба пам'ятати, що Пушкін був «син свого класу і свого часу» («Правда» від 8 серпня 1936 р.), тобто, що Пушкін був дворянським письменником в той час, коли феодална культура в Росії уже підривалась культурою капіталістичною.

Белінський в свій час ще писав: «Пушкін — поет дворянської верстви. Всюди ви бачите в ньому душою і тілом відданого основному принципу, який становить суть зображуваного ним класу».

Це так. Але треба мати на увазі, що Пушкін належав до найбільш передових з російського дворянства, що він своїм генієм бачив далі свого класу, що він був народним поетом. Треба також взяти на увагу, що дворянство не все було реакційне. Адже зробили дворянські революціонери славетне повстання 14 грудня 1825 року, адже Герцен був родом дворянин і «належав до покоління дворянських, поміщицьких революціонерів першої половини минулого століття» (Ленін, твори, т. XV, стор. 464). Пушкін не був революціонером і нема потреби робити з нього революціонера. Але творчість його відіграла революційну роль. Також ніколи Пушкін не був буржуа. Проте, ідеї буржуазних французьких освітніх філософів і буржуазної французької революції він засвоїв і ніколи не відступав від цих ідей.

Крім того, на Пушкіна мали великий вплив декабристи. Спробуємо розібратися в цьому впливі. Майже одразу після закінчення ліцею Пушкін вступив до гуртка «Арзамас», який існував з 1815 по 1818 р. Це був літературний гурток дворянської молоді, який поставив перед собою зав-

дання боротись проти реакціонерів у галузі літератури, а також політики. Такі реакціонери і консерватори 1811 року об'єднались в товариство під назвою «Беседа любителей русского слова» на чолі з адміралом Шишковим, тому їх звали прос «шишковістами» або «беседчиками». Ці «шишковісти» боролися з усім новим в російському суспільно-політичному житті і в російській літературі. Вони захищали «древний славянський язык», «славяно-российский» і вважали, що такий «язык» «може і доніти бути мовою великого світу», тобто вищого дворянства. Шишковісти цьому забували (просто не хотіли виступити), що цей «великий світ» дворянства вживає найбрутальнішої чистоті російської лайки на адресу своїх кляпаків і взагалі йому підлеглих.

Відомо, що Карамзін зробив форму російської літературної мови. Це великий Ломоносов поділив літературну мову на три «штилі» — високий, середній і низький і визнавав, що їх можна вживати в літературі. Карамзін вніс до російської літературної мови багато іноземних слів, тим збагативши її. «Арзамасці» захищали карамзінську мовну форму. Кожний з арзамасців мав своє прізвисько (Жуковский — «Свєтлана», Пушкін — «Сверчок», майбутні декабристи Микита Муравйов — «Ательстон», М. Ф. Орлов — «Рейн» від перекладу Жуковського «Рейнеккис» — Гете. Пушкінське прізвисько випадкове; в ньому схоплено поетичну жвавість, рухливість Пушкіна — «арабчика».

Але не тільки література, — і політика цікавила арзамасців. В листі М. Тургенева до брата Ол. Тургенева (обоє арзамасці) від 8 вересня 1817 є таке місце: «Позавчора був у нас ще Арзамас. Були пропонувані програми, все виключно літературні, і виключність мені не подобається; запропонував таке: показати заслуги Англії і Франції перед Європою... Орлов також запропонував програму показати, що парламентська система має в собі вигоди інших форм пра-

ління, не маючи їх недоліків і невідгод». Гурток «Арзамас» розпався в 1818 р., коли більшість його членів виїхали в різні місця. Але перебування Пушкіна в «Арзамасі», членами якого були майбутні декабристи, не могло не позначитися на зростанні його соціально-політичних поглядів.

В 1819 р. Пушкін вступає в гурток «Зеленая лампа» (від зеленої лампи, яка освітлювала збори гуртка в кімнаті камер-юнкера Микити Всеволожського). Цей гурток був неофіційною філією уже згадуваного «Союза благоденствия». До нього входили такі члени цього союзу, пізніше — декабристи, як М. Кривцов, Я. Толстой, крім них П. Каверін, Ф. Глінка та інші. Члени «Зеленої лампи» за своїли собі деякі особливості таємних товариств: додержання таємниці, обмін кільцями. Сама назва гуртка двозначна: за словами Як. Толстого девіз гуртка був: «світло і надія».

Про характер занять «Зеленої лампи» писав Пушкін одному з її членів В. В. Енгельгардту в липні 1819 року:

Приеду я

В начале мрачном октябрю:

С тобою пить мы будем снова,

Открытым сердцем говоря

Насчет глупца, вельможи злова,

Насчет холопа записнова,

Насчет небесного царя,

А иногда насчет земнова.

У досить легковажній поезії до Ф. Юр'єва (1819 р.) є такі рядки:

Для нас, союзники молодые,

надежды лампа зажжена.

В 1819 році Пушкін відокремлював себе

От мертвой области рабов,

Капральства, прихотей и моды

і говорив про «глупость в золотых очках» та про «тучной знатности похмелье».

Поет хотів тікати «от усыпителя глупца, от пробудителя нахала» («Уединение», 1819 р.).

Не треба замовчувати в ці петербурзькі роки в творчості Пушкіна «епікурейських» мотивів, прославлення любові і вина (напр. «Веселый пир», «Платоническая любовь», «Стансы Толстому»). Поет любив життя зо всіма його радостями, але він міг одночасно сказати:

Но я не тот, мои златые годы,

Безумства жар, веселость, острота,

Любовь стихов, любовь моей свободы—

Проходит все, как легкая мечта.

(1819 р.).

Пушкіну ввижалася не тільки його особиста свобода, а й свобода рідного народу. Пушкін був демократом в кращому розумінні цього слова, хоч зовні і любив «поаристократствовать». Перший його біограф П. Бартєнев писав, що «Пушкін легко сходиться з мужиками, двірниками і взагалі з прислугою. У нього були приятелі між лицейською і двірцевою царськосельською прислугою». І пізніше, в Михайловському, в Кишиневі, в Кам'янці, в Одесі, в оренбурзьких степах Пушкін завжди був у хороших взаєминах з селянами чи з міською біднотою. Пушкін був завжди проти кріпацького права і проти самодержавства.

Декабристи в свій час, як уже було вказано, мали на Пушкіна революційний вплив; якраз у його перший петербурзький період — і не так декабристи-письменники, як декабристи-політичні діячі. Ми вже знаємо, що автор відомого проекту конституції Північного товариства декабристів Микита Муравйов був членом «Арзамасу», так само як і М. Ф. Орлов, один з найбільш лівих членів «Союза благоденствия», цього «шефа» «Зеленої лампи». Муравйов і Орлов мали вплив на світогляд Пушкіна в 1817—1820 рр., коли поет ще не був знайомий з Рилєєвим і Ол. Бєстужевим (Марлінським). В 1820 і

1822 роках Пушкін довго гостював в Кам'янці на Київщині, де провадив з керівником Південного товариства декабристів Пестелем розмови на політичні теми.

Пушкін був завжди тієї думки, що свободу народові несе освіта. В цьому залежність його поглядів від французької освітньої філософії. Освіта, наука відкривають нам істину. Ще в 1817 р. в першому посланні до Жуковського («Благословен поет! В тиши парнасской сени...») Пушкін воює з «шишкови́стами», викриває їхнє нецтво:

Невежду пестует невежество слепое...
Там все враги наук, все глухи—лишь
не немь.

В «Деревне» (1819 р.) Пушкін учить-ся «в истине блаженство находитъ». В «Послании к кн. А. М. Горчакову» (1819 р.) поет картав

Святых невежд, почетных подлецов.

В жартівливій поезії «К моей чернильнице» (1821 р.) Пушкін ставить собі в заслугу, що

С глупцов сорвав одежду,
Я весело клеймил
Зоила и невежду
Пятном твоих чернил.

Пушкін намагається «в просвещении стать с веком наравне».

(«Чаадаеву» 1821 р.).

І в «Разговоре» 1830 р. Пушкін указує справжніх, на його думку, носіїв освіти в Росії його часу. Це — «рід середньої верстви, стану почесного, трудолюбного і освіченого, до якого належить і більша частина наших літераторів». В «Записке о народном воспитании» — творі офіційного призначення (чому якраз Пушкін і повинен негативно говорити про декабристів, пам'ять яких він цінив завжди) він писав: «Скажімо більше: єдина освіта в силі стримати нові безумства, нові громадські лиха».

Люблячи народ, стоячи близько до нього, Пушкін, як і декабристи, не вірить у народні сили, — в цьому разі,

в силі селянства. В цьому Пушкін схожий з декабристами. Пушкін своїй творчості на всіх етапах його розвитку, зо всіма його хитаннями, суперечностями, навіть зривами (приміром «Клеветникам России» і «Бородинская годовщина»; обидві поеми 1831 р.) відбив — і відбив геніально — об'єктивні суперечності в становищі прогресивного російського дворянства його часу. Таке дворянство ненавиділо самодержавство і водночас побоювалося селянської революції.

Пушкін, вихований на французькій культурі, завжди порівнював Росію економічному, політичному, культурному, філософському, літературному відношенні з Західною Європою. В цьому розумінні Пушкіна можна назвати одним з перших в Росії «западників». Він вважав, що Росія повинна запозичити всі форми європейського життя (тому якраз був він і противником кріпацтва).

Великий поет ясно бачив, як і декабристи, застарілість, відсталість форм одальних форм російського життя його часу. Але йому, як і декабристам, здавалося, що змінити ці форми які гальмують нормальний розвиток країни, можна і слід тільки шляхом реформи, перш за все в галузі освіти. Пушкін, як і декабристи, бачив, що нормальному розвитку Росії його часу перешкоджає грубий, дикий деспотизм, самодержавство. В боротьбі проти самодержавства Пушкін інколи займав і революційні позиції, — на виразніше якраз в перший петербургський період своєї творчості, коли він зблизився з декабристами.

Вершинами пушкінської революційності є такі його всім відомі твори: поема «Вольность» (кінець 1817 р.), «Сказки или Ноэль» (1818 р.), «К Чаадаеву» (1818 р.), «Деревня» (1819 р.), «На Аракчеева» (1820 р.), «Кинжал» (1821 р.) і ряд епіграм на царя Олександра І («Воспитанный под барабаном, названный Ноэль», «К бюсту завоевателя», «К памятнику Александру І»), а також на його вірних слуг. Це була ворожнеча не особисто

Олександра I, а взагалі до деспотизму; цьому доказ, що поет називає Катерину II розпусницею і «Тартюфом в юбке», а про царювання Павла I говорить, що воно «доводить одне: що і в освічені часи можуть народитися Калігули» (Тартюф — з комедії Мольєра «Скупий», Калігула — римський імператор I-го ст. старої ери, відомий своєю жорстокістю). Далі побачимо, що і до Миколи I Пушкін не мав «ніжних почуттів».

На названих творах Пушкіна 1817—1821 р.р. безперечно видно впливи декабристів, при чому не так поетів-декабристів, як декабристів (або їх попередників, з яких більшість скоро стала декабристами) — політичних діячів, М. Муравйова, М. Орлова, Ів. Пущіна (ліцейського товариша Пушкіна), Пестеля. Не можна також не врахувати вже вказуваного впливу Чаадаєва. Сюди можна приєднати ще одне ім'я — поета П. А. Вяземського (1792—1878) його ранньої пори, як автора таких гостро сатиричних поезій, як «Петербург» (1818 р.), «К кораблю» (1819 р.) і «Негодование» (1820 р.).

Поезія Пушкіна відбила в собі декабристські ідеї і піднесла їх на нечувану доти в російській літературі художню висоту. Разом з поетами-декабристами, навіть трохи раніше від них, Пушкін утворив новий для російської поезії романтизм, відмінний від реакційного романтизму, типу поезії Жуковського. Основа цього прогресивного романтизму в його політичній насиченості. В «Законоположенні Союза благоденствия», цього безпосереднього попередника Північного товариства декабристів, вимагалось від письменника «щирого викладу почуттів високих і к добру схиляючих» і додавалось, що «опис предмету чи виклад почуття, які не збуджують, але послабляють високі помисли, які б вони привабні не були, завжди недостойні дару освіченої поезії».

Пушкін і поряд з ним поети-декабристи, на чолі з Рилєєвим, дали пое-

зії, які цілком відповідали вимогам «Союза освобождения». Це були якраз високі поезії, які закликали до боротьби за свободу, що принесла б і освіту. Недарма декабристи — політичні діячі використовували ці поезії, особливо пушкінські, в цілях агітації і пропаганди. Про це говорили самі декабристи на допитах в слідчій комісії. В рік декабристського повстання, коли Пушкін уже перебував на засланні в Михайловському, Рилєєв писав йому: «Ти коло Пскова; там задушені останні виблиски російської свободи; справжній край натхнення, — і не вже Пушкін залишить цю землю без поеми». В тому ж році другий майбутній декабрист С. Т. Волконський в листі до Пушкіна писав: «Сусідство і спогади про великий Новгород, про вічевий дзвін і про облогу Пскова будуть для вас предметом поетичних занять».

Тим часом над Пушкіним нависали хмари. Кінець 1819 р. і початок 1820 р. на Заході позначилися революційним рухом. В 1819 році в Німеччині студент Зандт убив агента російського царату, письменника Коцебу (якраз в «Кинжалі» поет оспівав це убивство). В січні 1820 р. в Іспанії було воєнне повстання, яке призвело до того, що іспанський король повинен був присягнути ліберальній конституції. В лютому того ж року в Парижі відбулися революційні події, герцога Беррійського убив Лувель, портрет якого Пушкін показував у театрі. Політичні поезії Пушкіна і його епіграми на царя та державних діячів в списках розходилися в широких колах. Цар Олександр I ще не знав про таємні товариства, а коли і знав (є такі версії), то не звертав на них належної уваги. Але Пушкін здавався цареві — і не безпідставно — неблагонадійним. За поетом не було жодних політичних злочинів. Єдиний злочин — його поетична діяльність, його політичні поезії та епіграми. Якщо взяти на увагу, що Олександрові не могло бути невідомо, як широко вони розповсюджені та ще й додати до цього рево-

люційні події в Західній Європі, — ясно, що цареві треба було позбутися Пушкіна. Поетова популярність уже тоді була величезна. Поет зображував царя в надто непривабливих видах; це було «оскорбление особы его величества». І страх, що присутність Пушкіна в столиці може сприяти піднесенню політичних настроїв, і особиста помста призвели до того, що Олександр без усякого арешту чи суду вирішив заслати Пушкіна в Сибір або в Соловки.

Тут виступили Карамзін, тоді вже офіційний історик «Государства российского», і вихователь сина царя, майбутнього імператора Олександра II, Жуковський, які високо цінили талант Пушкіна та його особисто, і завдяки їх заступництву заслання на північ було замінено переведенням в інше місце служби, в тодішній Катеринослав (нині — Дніпропетровськ) під начальство генерала Інзова.

Так починається новий період життя і творчості Пушкіна, період поета-засланця. Це був перший — і далеко не останній — злочин царату проти великого поета. Карамзін взяв з Пушкіна слово, що він хоч років зо два не буде нічого писати проти царського уряду, а Жуковському написав: «Якщо Пушкін і тепер не виправиться, то буде чортом ще до відбуття в пекло» (лист від 17 травня 1820 року).

IV

В різних місцях заслання — з неофіційною перервою в формі подорожі на Кавказ і в Крим — Пушкін пробув з травня 1820 р. до вересня 1826 р., тобто шість років і чотири місяці. Перший начальник його, ген. Інзов, в Катеринославі займав посаду голови попечительного комітету по влаштуванню колоністів північної Росії. Він був людина добра, ставився до Пушкіна не як до підлеглого йому чиновника, а як до молодшого друга. Пушкін так само мав до Інзова дружні почуття і не дивився на нього як на начальство. Є спогади, що поет за тижнів три перебування в Катери-

нославі був лише тричі на службі (так само «служив» поет і в колегії іноземних справ).

Купаючись у Дніпрі, Пушкін «захопив лихоманку» (лист його до брата Льва від 24 вересня 1820 р.) і лежав самотній без догляду. На той час через Катеринослав на Кавказ випадково проїздили генерал Мик. Мик. Раєвський з частиною сім'ї (старі пушкінські приятелі) і, довідавшись, що Пушкін хворий, взяли його з собою ніби для лікування. Це було проти закону, засланець повинен був мати дозвіл на від'їзд від того начальства, яке його заслало. Але лагідний Інзов узяв відповідальність на себе.

На Кавказі Пушкін з Раєвським пробув близько два місяці. Він так лікувався («...води мені були дуже потрібні і надзвичайно допомогли» — лист поета до брата Льва від 24 вер. 1820 р.). Але перебування Пушкіна на Кавказі було, як відомо, корисно для його творчості. Тут поет розпочав свою першу «романтичну» поему «Кавказский пленник». По дорозі морем з Кавказа в Крим написав одну з своїх чудових поезій «Погаслое дневное светило». В ній Пушкін ніби прощається з своїм минулим і підводить підсумки. Уперше, але далеко не востаннє, поет намагається усвідомити свій життєвий шлях.

Кримські враження підказали Пушкіну ряд прекрасних поезій і поему «Бахчисарайский фонтан» (закінчено в 1823 р., уже в Одесі). В Криму Пушкін продовжував учитись англійської мови і майже щодня читав з словником Байрона. Творчість Байрона зробила на Пушкіна велике враження і мала вплив на його «південні» поеми, а також лірику першої половини 20-х років. Сильна особа, яка протестує проти пошлого суспільства, відповідає тодішнім настроям Пушкіна-засланця. Екзотичні природа і люди в байронових творах на цей раз збігались з тими людьми і природою, які спостерігав Пушкін на Кавказі і в Криму. Близькі були Пушкіну і байтарські мотиви поезії Байрона.

Перевезення тіла Пушкіна з С-П-Б. у Святі гори.

З етюда худ. А. Наумова.

ві,
дв
Л
п
ко
лк
щ
пр
са
на
бе

лк
да
як
во
чи
ло
су

до
ро
ми
як
сі
пі
но
го
бу
ві
пр
за
по
ше
до
ні
рі
в

ум
ти
ме
пи
ки
за
бу

тю
ос
це
да
во
У

На півдні поет відпочивав душою від шуму столичного життя. В уже двічі цитованому його листі до брата Льва він писав: «Міркуй, чи був я щасливий: вільне, безпечне життя в колі милої сім'ї, життя, яке так люблю і якого ніколи не зазнавав — щасливе південне небо; чудовий край; природа, яка задовольняє уяву; гори, сади, море; друже мій, любима моя надія, — знову побачити південний берег і сім'ю Раєвських».

Дійсно, Пушкін-засланець, хвора людина, поет з палкою уявою попадає вперше в такі перлини природи, як Кавказ і Крим. І не дивно, що вони дали поетові натхнення для нечисленних, але розкішних творів. Ця подорож була ніби мрією, казкою на сумному фоні життя засланця.

Пушкіну не довелося повернутися до Катеринослава. За час його подорожі Управління північними колоніями було переведено до Кишинева, який був недавно приєднаний до Росії. Тут Пушкін продовжував служити під начальством Інзова, а також завів нові знайомства і нові любовні пригоди. Кишинівське товариство, звісно, було далеко нижче в культурному відношенні, ніж столичне. Пушкін продовжує багато читати і писати: закінчує «Кавказский пленник», пише поему «Гаврилиада», в якій найбільше виявляє свій атеїзм. Ця поема довгі роки була відомою, і то неповністю, в списках; на початку XX сторіччя її дозволено було друкувати в уривках, і тільки за радянських умов, в 1922 році, вона змогла з'явитися перед читачем повністю. Знаменно, що пушкінська «Гаврилиада» писалася поетом в так званий великий піст перед великоднем, коли за тодішнім звичаєм Пушкін повинен був говіти.

В Кишиневі ж Пушкін написав третю поему «Братья-разбойники», в основі якої лежить дійсна подія. Про це писав сам поет: «Істинна подія послужила мені приводом написати цей уривок (з «Братьев-разбойников». Б. Я.). В 1820 р., в бутність мою в Катери-

нославі, два розбійники, закуті разом, перепливали через Дніпро і врятувались. Їхній відпочинок на острові, потоплення одного з вартових мною не вигадані (лист до Вяземського, від 11 листопада 1823 р. з Одеси). 28 травня 1823 року Пушкін починає писати свій славетний роман у віршах «Евгений Онегин». До кишинівського часу належать кілька десятків пушкінських поезій, між ними вже згадуваний «Кинжал», з найбільш важливих «Наполеон», «Война», «Песнь о вещем Олеге», «Узник» і «Сеятель» («Свободы сеятель пустынный...»).

Поет ясно розумів, що він є жертвою царату. Разом з цим він незадоволений світом — це цілком зрозуміло, собою — це вже гірше. Якраз у кишинівський період особливо виявилась ненависть до світу і до його пустопорожнього життя.

Тут же не поривається зв'язок Пушкіна з декабристським рухом. В Кишиневі він подружився з тим, хто одним з перших постраждав за свої революційні переконання, кого з певним правом називають першим декабристом, з В. Ф. Раєвським (1799—1872), родичем тих Раєвських, з якими подорожував Пушкін по півдню Росії. Він був за кордоном під час наполеонівських воєн, потім увійшов у «Союз благоденствия», а після його ліквідації — в Південне товариство, в якому займав найбільш радикальні позиції. Діяльність В. Раєвського як «південця» («южанина») проходила якраз у Кишиневі, коли туди приїхав Пушкін. Раєвський (це не родич тих Раєвських, з якими Пушкін подорожував), дуже скоро став одним з ближчих друзів поета. В 1822 р., задовго до вибуху декабристського руху, він був заарештований за революційну пропаганду серед солдатів полку, в якому командував ротою. Є певні відомості, що саме Раєвський підказав Пушкіну його «Песнь о вещем Олеге» — чисто декабристський літературний твір з властивою декабристам письменникам ідеалізацією російської старовини. (Пор. «Олег вещий» Рилее-

ва, написаний пізніше пушкінської «Песни»). Впливаючи на Пушкіна, В. Раєвський, будучи невеличким поетом, радив своєму приятелеві кинути любовну лірику:

Оставь другим певцам любовь:
Любовь ли петь, где льется кровь...
(«Певец в темнице», 1822 р.).

Арешт, за ним — тираспольська в'язниця, далі — заслання Раєвського на північ справили на Пушкіна велике враження і відбилися на його ставленні до революційних рухів. Після приїзду в Кишинів Пушкін, хоч і дав Карамзіну обіцянку деякий час нічого протиурядового не писати, продовжував писати політичні поезії та епіграми.

У Кам'янці поет мав побачення з членами Південного товариства декабристів, зокрема — з Пестелем. В своєму щоденнику від 9 квітня 1821 р. Пушкін записав: «Ранок провів з Пестелем: розумна людина в усьому смислі цього слова. Серцем я матеріаліст, — говорить він: мій розум цього не приймає. Ми з ним мали розмову метафізичну (у Пушкіна це слово значило — «отвлеченный». Б. Я.), політичну, моральну тощо. Він один з найоригінальніших умів, яких я знаю».

Там же відбулася ще одна подія, яка характеризує ставлення тодішнього Пушкіна до декабристського руху. Про цю подію розповів один з декабристів Ів. Якушкін. В кабінеті В. Л. Орлова південні декабристи, маючи на думці заховати від ген. Раєвського, присутнього тут, свої революційні задуми, так поставили питання про своє таємне товариство: чи бажано утворення в Росії таємного товариства? Присутній при цій бесіді Пушкін гаряче висловлювався, що таке товариство не тільки бажане, а й необхідне. Тоді Якушкін голосно розсміявся і заявив, що це був жарт.

«Інші також сміялись, крім Пушкіна, який був дуже схвилюваний; він перед тим впевнився, що таємне товариство або існує, або тут же матиме

свій початок, і він буде його членом, але коли він побачив, що з цього вийшов тільки жарт, він встав, розчервонівшись, і сказав: «я ніколи не був такий нещасний, як тепер; я вже бачив моє життя облагородженим і високу ціль перед собою, і все це було тільки злий жарт». В цю хвилину він був дійсно прекрасний...»

Так Пушкін в 1821 році повністю співчував революційним рухам, особливо в Росії. Але будемо пам'ятати, що поет мислив Росію європейською країною, принаймні бажав, щоб вона такою була. Тим часом в Європі революційний рух був придушений. Жовтні 1820 р. відбувся конгрес Тропау з участю Олександра І, і там всі реакційні сили згуртувалися проти можливості революції. І дійсно, в Італії, Франції, Іспанії революційний рух був розгромлений. Вождь іспанської революції Рієго був страчений. Повстання греків-гетеристів під керівництвом Іпсиланти, яке почалося в Туреччину, було розбито і повстання повернулися до Кишинева (пор. поезію Пушкіна: «Восстань, о Греція, восстань»). Пушкін особливо співчував грецькому повстанню, бо в ньому брав участь його улюблений поет Байрон.

Віра Пушкіна в успіх революційного руху почала хитатися. Він розумів, що коли в Європі цей рух зазнає жорстокої поразки, то в поліцейській Росії — тим менше надії на його успіх. До всіх цих пушкінських вражень шарожитого масштабу приєднались суворозрава царя Олександра з повстанням Семеновського полку в Петербурзі та арешт В. Раєвського. Пушкін перестає ненавидіти самодержавство, але йому видно, що в боротьбі проти деспотизму не вистачає сил. Себе тодішній Пушкін усвідомлював як борця за свободу, але його боротьба з жодного боку не мала підтримки.

В Кишиневі Пушкіну було нудно, особливо, коли не стало В. Раєвського. Дві його подорожі в Кам'янку дали йому повне задоволення

алеж і до Кам'янки він їздив тільки завдяки надзвичайній лагідності Інзова і щирій любові його до Пушкіна. Крім того, сидючи в Кишиневі, йому дуже важко було налагоджувати свої літературні справи. Він у листах не раз скаржиться, що віддаць від Петербурга і Москви перешкоджає йому друкувати свої твори.

Все це разом примушувало Пушкіна просити уряд дозволити йому жити в одній із столиць — в Петербурзі чи в Москві. Приятелям вдалося доbitись лише переведення поета в Одесу, яка тоді була майже європейським містом.

На новому місці Пушкін знайшов кращі, ніж кишинівські, знайомства і більші можливості для так потрібної йому, звиклому до столичного життя, розваги. Знайшлись нові друзі, нові захоплення. Все ж таки в Одесі поетові жилося легше і веселіше, ніж у Кишиневі.

У Пушкіна змінилося начальство. Замість доброго і простого Інзова він має по-європейському вихованого бюрократу в особі графа (пізніш князя) М. С. Воронцова. Видно цей Воронцов знав чимало про Пушкіна і його минуле і тому тримав себе з поетом як з простим, підлеглим йому чиновником нижчого рангу. Алеж Пушкін уже в той час був відомий на всю Росію поет. Він не залишив своєї опозиційності щодо російського царату. Писав Вяземському з Одеси: «Давно девіз кожного росіянина є: *чим гірше, тим краще*. Опозиція російська... яка жклалася з наших письменників, будь-яких, приходила уже в якусь нетерплячку, яку я тишком піддражнював, чекаючи чогонебудь»... (Лист кінця червня 1824 р.). Це говорить в зв'язку із зміною міністра народної освіти; замість кн. О. М. Голіцина був призначений відомий уже нам Шишков. В руках цього міністерства була вся цензура.

З перших днів служби Пушкіна в Одесі, Воронцов став його ненавидіти й переслідувати. Поет відповідав своєму начальству такою ж ненави-

стю, але повинен був його слухатись. Пушкін не міг забути, що він — відомий письменник та ще й дворянин старого роду (про пушкінську гордість з свого стародавнього походження нам доведеться ще говорити). Він писав Ол. Бестужеву (Марлінському): «у нас письменники взяті з вашого класу суспільства — аристократичного. Гордість зливається в них з авторською амбіцією. Ми не хочемо, щоб нами опікувалися рівні. Ось чого мерзотник Воронцов не розуміє. Він гадає, що російський поет з'явиться в його передпокої з присвятою або з одою, а той з'являється з вимогою на пошану, як шестисотлітній дворянин — диявольська різниця!» (Лист кінця травня — початку червня 1825 р.).

Воронцову поет присвятив епіграму, яка дуже влучно характеризує цю людину.

Полу-герой, полу-невежда,
К тому ж еще полу-подлец!
Но тут однако ж есть надежда,
Что полный будет наконец.

Із злісним наміром Воронцов послав свого чиновника, колежського секретаря Пушкіна в експедицію для збирання відомостей про хід роботи щодо знищення саранчі в трьох повітах Одеської губернії.

Є відомості, що поет, повернувшись, подав у належній формі рапорт про результати свого обслідування. А є й такі відомості, що поет подав цей рапорт у віршовій формі:

Саранча
Летела, летела —
И села
Сидела, сидела,
Все съела,
И вновь улетела.

(див. т. I, вид. ГИХЛ, 1935 р., стор. 420).

Справа ускладнилася тим, що Воронцов, який, за звичаєм царських чиновників, читав листи своїх підлеглих, перехопив лист Пушкіна до Вяземського, в якому поет між іншим писав: «Ти хочеш знати, що я роблю: пишу строкаті строфи романтичної поеми — і беру уроки чистого атеїз-

му». (Лист першої половини березня 1824 р.).

Атеїзм в царській Росії, як відомо, вважався за смертний гріх. Воронцов доніс про цей лист куди слід і результатом того було «высочайшее повеление»: «Находящегося в ведомстве государственной коллегии иностранных дел коллежского секретаря Пушкина уволить вовсе от службы» і під доглядом відправити до батьків у село Михайловське для «исправления». Це було третє місце пушкінського заслання — і останнє.

В Одесі Пушкін пробув з початку липня 1823 року до кінця того ж місяця року 1824, тобто трохи більше року. Як і в Кишиневі, він зазнавав матеріальних нестатків. Він писав правителю канцелярії Воронцову, Казначееву: «Мені скажуть, що я, одержуючи 700 карбованців (на рік. Б. Я.), повинен служити. Ви знаєте, що тільки в Москві чи в Петербурзі можна провадити книжний торг, бо тільки там є журналісти, цензори і книгопродавці; я щохвилини повинен відмовлятися від найвигідніших пропозицій єдино по тій причині, що знаходжуся за 2000 верст від столиці. Урядові завгодно було винагороджувати деяким чином мої втрати, я приймаю ці 700 карбованців не так, як утримання чиновника, але як пайок заслання-невільника». (Лист від 25 травня 1824 р.; підкреслення мое. Б. Я.).

Пушкін почував себе невільником. Справа не в самому засланні. Чесний громадянин в царській жандармсько-поліцейській Росії завжди почував себе невільником. Особливо коли (як це було у Пушкіна) в цього громадянина є революційні настрої, не говорячи вже про просту опозиційність. Не Пушкін-невільник був злочинцем, ним був царський уряд, який врешті вкоротив віку великому поетові.

Зрозуміло, що, перебуваючи в Одесі, Пушкін більш, ніж в Кишиневі, віддавав часу світському життю. Багато є спогадів, як і з ким гуляв Пушкін-одесит. Для нас це не так важливо.

Важливіше те, що поет мав намір тікати за кордон від утисків царату. В цьому йому допомагала морально і матеріально дружина Вяземського, вірного пушкінського друга. Звісно, з цього нічого не вийшло і вийти не могло, бо царат знав, якою силою є Пушкін, і боячись його у себе, тим більше боявся пустити поета у вільні краї, де б він міг вільно говорити і писати.

Почасти ще в Кишиневі, особливо в Одесі, романтизм Пушкіна набирав інших, нових форм. В Одесі поет закінчив поему «Бахчисарайский фонтан», задуману ще в Криму. Там же, в Одесі, наприкінці 1823 р., він починає писати поему «Цыганы», закінчує два перші розділи і починає третій «Евгения Онегина». З поезій, написаних Пушкіним в Одесі, найважливіші «Телега жизни» (1823 р.), «Разговор книгопродавца с поэтом», «К морю» (всі — 1824 р.).

Замість їхати за кордон, поет повинен був під стражею їхати в нове заслання — в Михайловське.

Пушкіна чекали в Михайловському нові неприємності. У нього давно були з батьками погані стосунки, які ускладнилися тим, що батьки бачили в синові політичного злочинця і боялися, що перебування Олександра під одним дахом з ними може скомпрометувати їх перед урядом. До того ж Сергій Львович погодився бути шпигуном. Засилаючи Пушкіна до Михайловського, царський уряд сповістив генерал-губернатора, до опіки якого входила Псковська губернія, що в його місцевості буде жити неблагонадійна людина. Той доручив повітовому предводителю дворянства примусити батька Пушкіна доглядати за поведінкою сина та його листуванням. Батько без вагання прийняв цю пропозицію.

Зрозуміло, що син став ще більше ненавидіти свого батька, на боці Сергія Львовича стояла і мати поета. Взагалі, в сім'ї утворився такий стан, що батьки відокремили інших своїх дітей від опального поета і заборо-

нили їм мати будьякі стосунки. Становище Пушкіна робилося день-у-день все гірше. Після одної суперечки батька з сином, батько заявив усьому дому, що Пушкін «його бив, хотів бити, замахувався, міг прибити» (з листа Пушкіна до Жуковського від 31 жовтня 1824 р.).

Що залишалося далі робити поетові? Він написав псковському губернаторові заяву, в якій, виклавши свої взаємини з батьком, просив, щоб губернатор довів до відома царя його прохання—«Да соізволить мене перевести в одну з своїх фортець. Чекаю цієї останньої милості». Пушкін волів стати арештантом, ніж жити з своїми батьками.

Втрутився в цю справу Жуковський, і батьки Пушкіна залишили Михайловське. Поет однак не залишав думки все ж таки виїхати з Росії. Навесні 1825 р. він просить Жуковського поклопотатися про дозвіл йому поїхати за кордон для лікування аневризму; звісно, справа була не в потребі лікування: Пушкіну за всяку ціну хотілося порвати назавжди з царською Росією. Ясна справа — цар відмовив, і поет вдруге думає про таємну втечу з рідного краю. На жаль, у Пушкіна не було сили зберегти в таємниці свій намір, і чутки про те, що він має покинути Росію, дійшли аж до Петербурга («Соромлюся, що досі не маю духу виконати пророчу вістку, яка рознеслася недавно про мене») (чорнетка листа Пушкіна до Жуковського від 24 листопада 1824 р.).

З братом та з молодим приятелем О. Вульфom Пушкін уже намічав налагодження нормального посилення грошей йому за кордон тощо. І з цього нічого не вийшло. Поет залишився, коли виїхали батьки з дітьми, тільки з своєю нянькою. Він писав на початку грудня 1824 р. якомусь Княжевичеві: «От уже чотири місяці, як знаходжусь я в глухому селі,—нудно, та нічого не поробиш. Тут нема ні моря, ні блакитного неба Півдня, ні італійської опери, ні вас, друзі мої,

але зате нема ні саранчі, ні мілордів Воронцових (такий напис прізвища натякає на англоманство Воронцова. Б. Я.). Сусідів коло мене мало, я знайомий тільки з однією сім'єю, і то бачу її досить рідко; цілий день верхи, ввечері слухаю казки моєї няньки, оригіналу няньки Тат'яни; вона—єдина моя подруга, і з нею тільки мені не нудно».

Сім'я, про яку пише Пушкін в цьому листі, це сім'я Прасков'ї Осипової, по першому чоловіку — Вульф. Її маєток Тригорське був за три версти від Михайловського. Крім згаданого Олексі Вульфа, від першого шлюбу мала вона двох дочок і від другого—також двох. Гостювали часто в Тригорському А. П. Керн, в яку Пушкін був трохи закоханий. Їй він присвятив одну з кращих своїх любовних поезій—«Я помню чудное мгновенье». В Тригорському Пушкін провадив чимало часу в різних грах, жартах і бесідах на літературні теми.

Відомо, яку роль відігравала в житті поета дружба і як високо він сам її цінив. В Михайловському, за роки перебування в ньому заслання-поета, перебували його ліцейські товариші—майбутній декабрист Ів. Пушкін, поет А. Дельвіг, кн. О. Горчаков, тоді уже сановник, крім того пізніший приятель Пушкіна, поет М. Языков. З цих гостей поет був найбільш радий бачити двох перших. Пушкін читав Пушкіну в рукописі «Горе от ума» Грибоедова; цій комедії поет дав цікаву оцінку в листі до О. Бестужева (Марлінського) від 25 січня 1825 р. Гостювання названих трьох ліцейських товаришів у Михайловському Пушкін згадав у поезії «19 октября 1825».

Вимушена самотність і дозволили дати Пушкіну можливість в Михайловському багато читати і писати. Багато разів поет вимагає в листах до брата книг. Серед написаного тут на першому місці стоїть трагедія «Борис Годунов», потім центральний пушкінський твір—«Евгений Онегин», з якого в Михайловському дописано третій і написаний четвертий, п'ятий

та шостий розділи, з менш значних — поема «Граф Нулін». У цих творах поет уже став міцно на реалістичні позиції.

Але за часів Пушкіна термін «реалізм» в літературознавстві ще не існував; це слово утворилося пізніше. Свій реалізм Пушкін називав «істинним романтизмом». Не можна уявити творчий шлях Пушкіна без хоч стисло розгляду його розуміння романтизму і, особливо, характеру пушкінського романтизму. Якраз у Михайловському і відбувся перехід пушкінської творчості від романтизму типу байронівського до цього «істинного романтизму».

Того, що пушкінський романтизм далекий від так званого реакційного романтизму в російській літературі початку ХІХ ст., — доводити нема потреби. Реакційні романтики типу Ів. Козлова, Жуковського були містиками, релігійними людьми, патріотами самодержавної Росії, ідеалізували її минуле і сучасне. У Пушкіна-романтика немає нічого подібного. Використовуючи пушкінські влучні назви, реакційний романтизм є «парнаська православність», а романтизм Пушкіна — «парнаський атеїзм».

Нема потреби доводити реалістичність «Бориса Годунова». Це давно зробив уже Белінський. Але відомо, що Пушкін називав вірне зображення характерів, часу, подій «істинним романтизмом». Ясно, що пушкінський істинний романтизм і є те, що ми тепер називаємо реалізмом.

Отже, в Михайловському Пушкін прийшов до реалізму, до широкого і глибокого зображення дійсності в усій її складності, зо всіма її суперечностями.

Тим часом 14 грудня 1825 року відбулося повстання декабристів. Уже після смерті Олександра І Пушкін, як знаємо, поінформований у задумах декабристів, рвався до Петербурга. Пізніше він розповідав про це відомому історикові М. Погодіну: «Я розраховував приїхати в Петербург пізно ввечері, щоб не розголосився мій

приїзд, і значить попав би до Рилеева прямо на нараду 13 грудня. (Про смерть Олександра І поет довідався 10 грудня. Б. Я.). Мене прийняли б з захопленням, мабуть я попав би з іншими на Сенатську площу»...

Слідча комісія в справі декабристів установила, що вони розповсюджували політичні поезії Пушкіна та його епіграми як агітаційні твори. Заарештували і віддали під суд більшість пушкінських друзів. Поет чекав і свого арешту. Разом з тим, коли його протягом певного часу не взяли, він став знову замислюватися над тим, як би визволитися із заслання.

Для характеристики настроїв тодішнього Пушкіна дуже цікавий його лист до Жуковського (друга половина січня 1826 р.): «Скажімо, що уряд і захоче закінчити мою опалу; з ним я готовий умовлятися (якщо умови необхідні), але вам рішуче говорю не відповідати і не ручитися за мене. Моя майбутня поведінка залежить від обставин, від поводження зі мною уряду і т. д.».

Цей лист показує непримиренність Пушкіна і те, що він дивиться на себе і на уряд як на рівних: поет буде з урядом домовлятися, а не примирятися. І ще: непримиренний поет просить свого старшого приятеля не ручитися за нього; це також свідчить, що Пушкін зовсім не злякався і не мав наміру підкорятися царському урядові без боротьби.

Микола Палкін вступає на престол. Пушкін сподівається, що може новий цар звільнить його від заслання. Поет рветься на волю, але для неї не поступиться своїми переконаннями. Тому ж Жуковському він пише 7 березня 1826 р.: «Які б не були мої погляди політичні і релігійні, я ховаю їх у самому собі і не маю наміру суперечити загальноприйнятому порядкові і необхідності». Це ніяк не є примирення з миколаївським урядом; це — просто вимушене визнання потреби не говорити голосно те, що думаєш.

Микола І дає розпорядження привезти поета в Москву «під доглядом фельдъегеря, не як арештанта». Тоді, як відомо, в Росії залізниць ще не було, і Пушкін приїхав до Москви аж 8 вересня. Загалом в Михайловському поет пробув більше двох років. Михайловське було останнім місцем пушкінського заслання, але далеко не останнім актом переслідування великого поета царатом. Після заслання Пушкін зазнав від царського уряду і, говорячи його словами, від «світської черні» ще більших страждань.

VI

Коли Пушкін приїхав до Москви, там відбувалася коронація Миколи І. Поета, навіть не давши йому переодягнутись і привести себе в порядок, прямо з дороги повезли до царя. Розмова Пушкіна з царем, за переказами, тягнулася години зо дві. Зміст цієї розмови нам точно не відомий, але кілька сучасників, з уст поета, залишили деякі відомості про неї. Передамо їх, скільки можливо, словами Пушкіна.

«Пушкін, чи взяв би ти участь в 14 грудня, якби був у Петербурзі?»

«Неодмінно. Всі мої друзі були в змові, і я не міг би не взяти участі в ній. Одна лише відсутність врятувала мене...»

«Доволі ти подував, сподіваюсь, тепер будеш розсудливий, і ми більше сваритися не будемо».

«Що ж ти тепер пишеш?»

«Майже нічого, цензура дуже сувора».

«Навіщо ж ти пишеш таке, чого не пропускає цензура?»

«Цензура не пропускає і найневинніших речей; вона діє вкрай нерозсудно».

«Ну, так я сам буду твоїм цензором. Надсилай мені все, що пишеш».

Значить, після заслання Пушкін мав для своїх творів подвійну цензуру: звичайну і царську. Звідси і покалі-

ченість більшості пушкінських творів; деякі твори переходили ще і через «духовну» цензуру, тобто через руки реакціонерів-церковників. У більшості випадків царську цензуру творів поета заміняла цензура шефа жандармів, Бенкендорфа.

Тільки не Пушкін позбавився заслання, царська влада висуває проти нього нове обвинувачення: написання поезії «Андрей Шеньє», написаної в 1825 році, до повстання декабристів. Ця поезія була надрукована з великими цензурними скороченнями, а до того в повному вигляді мала широке розповсюдження. У Олексієва і Леопольдова, за доносом одного поміщика, знайшли ті скорочення під заголовком «14 декабря». Слідча комісія ухвалила Олексієва стратити, а Леопольдова заслати на каторгу (потім ці кари були зм'якшені). Проти Пушкіна засновується нова справа і тільки через маніфест з амністією сенат, а потім державна рада ухвалили «зобов'язати (поета) підпискою, щоб наперед жодних своїх творів без розгляду і пропуску цензури не насмілювався випускати в публіку, під загрозою суворі за законами кари»; крім цього доручено було за Пушкіним мати секретний догляд. Уже ця справа показує, чого була варта обіцянка, дана Миколою І поетові в Москві.

Незабаром проти Пушкіна царська влада порушує ще нову справу. Розкопують давнє діло — поему «Гавриліада» і обвинувачують поета в «блуднірському ображенні божої матері». Ще в 1826 р. жандармський генерал Бібіков доносив Бенкендорфові, що ця безбожна поема, яка належить перу Пушкіна, широко розповсюджується. Тоді влада не звернула на це уваги, і лише восени 1828 року Пушкіну інкримінують, як великий злочин, твір його юнацтва. Поет спочатку зрікся цього твору, показав на допиті, що список «Гавриліади» дав йому якийсь гусарський офіцер ще в його лицейські роки. Потім у листі до Миколи І (від 2

жовтня 1828 р.) Пушкін признався в авторстві і цар «великодушно» пробачив йому.

Ще до історії з «Гаврилядою» Пушкін разом з Вяземським подав заяву, що хоче йти на військову службу і тоді якраз почалась чергова російсько-турецька війна. Причиною пушкінської заяви було те, що, за заведеними тоді порядками, дворянин мав служити, і Бенкендорф уже сповістив поета про те, що його чекає незабаром призначення на службу. Пушкіну (як і Вяземському) було відмовлено. Тоді Пушкін знову звертається до Бенкендорфа з проханням поклопотатися за нього перед царем щодо дозволу на виїзд до Франції. І в цьому поетові було відмовлено, бо дуже боявся царський уряд, як би великий поет не пожив вільно і не писав би про нього за кордоном те, чого не міг писати в умовах самодержавства.

Показово те, що Пушкіну не дозволили вступити до армії також тому, що побоювалися, як би поет не почав агітувати серед військових (лист брата царя Костянтина до Бенкендорфа від 27 квітня (9 травня) 1828 р.).

Але Пушкін у 1829 р., будучи під офіціальним наглядом, самовільно виїздить на Кавказ, бере участь у боях з турками; після цього він повинен був дати Бенкендорфові письмове пояснення про цю самовільну подорож. Так повсякчасно жандармерія не спускала ока з «небезпечного» поета.

Не пройшло і двох місяців і 7 січня 1830 р. Пушкін знов звертається до свого «опікуна», до шефа жандармів, з листом, в якому, посиляючись на те, що він ще нежонатий і не служить, до того ж має вільні гроші, просить дозволу на подорож до Франції або Італії, а в крайньому разі, — коли дозволу на це не буде, то до Китаю, разом з посольством. Бенкендорф відповів, що цар не дає згоди ні на яку подорож. Так і не довелось Пушкіну здійснити свою постійну мрію, — не так побу-

вати за кордоном, як позбавитись царсько-жандармського «підкування».

У другій половині 20-х років Пушкін, після звільнення із заслання, випускає сім розділів «Евгения Онегина», пише «Путешествие Онегина», яке не ввійшло до канонічного тексту цього роману, незакінчену історичну повість «Арап Петра Великого», поему «Полтава». Ці твори показують уже дозрілого майстра не тільки у віршах, а і в прозі. В них поет досягає такої висоти реалізму, якого до нього російська література ще не знала. За цей час Пушкін пише порівняно мало, бо, діставши певну волю, не сидить на одному місці. Він живе то в Петербурзі, то в Москві, їздить до Михайловського, подорожує до знайомих в Малинники (кол. Тверської губ.), до генерала Ермолова в Орлі. Про перебування його на Кавказі в 1829 році вже було сказано. Але коли Пушкін просить дозволу у влади поїхати до Полтави, щоб зібрати матеріали для одноіменної поеми, йому в цьому відмовляють.

Маючи змогу жити в Петербурзі в Москві, де видаються журнали, Пушкін ближче підходить до журналістики. Деякий час він редагує замість Дельвіга «Літературну газету» (на початку 1830 р.). Все ж видавати свої твори Пушкіну дуже важко. Гніт бенкендорфівської і царської цензури (не говорячи вже про звичайну призовидність до того, що мало не кожний його твір треба переробляти, скорочувати, а то і просто відкладати до «слухного часу»). Все це нервує поета і не дає йому можливості працювати нормально.

В цей час Пушкін має можливість знов бувати у, все ж таки милому йому і досі, світському колі. Ще наприкінці 1828 р. він зустрічає на одному з балів гарну дівчину Наталю Миколаївну Гончарову. Вона йому відразу дуже сподобалася. На початку травня 1829 р. Пушкін до неї сватається, але дістає від її батьків не виразну відповідь. Тільки через рік

відбуваються його заручини з коханою. Треба сказати, що шлюб Пушкіна з Наталею Гончаровою не віщував поетові нічого доброго. Крім того, що цей шлюб з боку нареченої (і особливо її батьків) мав під собою матеріальний, грошовий ґрунт, Наталя Миколаївна ледве чи любила поета і, що найголовніше, вбачала в ньому «партію», чоловіка і ніяк не поета. Малоосвічена дівчина, вихована в старих дворянських традиціях, за якими жінка повинна бути дружиною своєму чоловікові і матір'ю своїм дітям, а найперше і найголовніше в родинному щасті — бали та успіхи на них та гарний одяг, — ця дівчина не була парою Пушкіну.

Але, зачарований її справді дивною красою, Пушкін закохався в Наталю Миколаївну і подолав чимало перешкод, щоб здобути її собі за дружину. Відомо, що вона не дала поетові щастя; більш того — була одною з тих багатьох причин, які призвели Пушкіна до трагічної смерті. Але поки налагоджувалося з великими труднощами їхнє сімейне життя, в житті Пушкіна випадково припав недовгий період, коли він зміг як слід попрацювати, весь віддається творчій роботі.

Сергій Львович перед шлюбом свого сина вирішив передати йому один маєток — село Кистеньовку (Нижегородської губ.), близько від другого його маєтка — с. Болдіна. Поет повинен був оформити вступ у володіння Кистеньовкою і 1 вересня 1830 р. виїхав з Москви до Болдіна. Тут він пробув до кінця грудня, тобто мало не три місяці. Його затримала в Болдіні епідемія холери. Випадково це трапилося восени. А осінь, як відомо з багатьох поезій Пушкіна, була найбільш плодотворною для його поетичної роботи.

У Болдіні поет закінчив восьмий розділ «Евгенія Онегіна» («Путешествие») і написав дев'ятий — тепер восьмий, закінчив оповідання «Гробовщик», написав решту своїх п'ятьох «Повестей Белкина» («Выстрел», «Ме-

тель», «Станционный смотритель» і «Барышня-крестьянка»), «Историю села Горохина» (в назві цього оповідання, як відомо, цензура змінила Горюхино на Горохино) чотири «Маленькі трагедії» — назва, дана їм Пушкіним: «Скупой рыцарь», «Моцарт и Сальери», «Каменный гость» и «Пир во время чумы», близько двадцяти поезій, ряд літературних статей і заміток, з яких значна кількість незакінчена. Тільки геній Пушкіна міг у такий короткий час створити ряд справжніх шедеврів; тільки йому давалася така багатожанровість, така різноманітність сюжетів щодо часу, країни, подій і персонажів. Тут тільки, в Болдіні, показав поет всю дивну силу свого багатогранного таланту. Випадковий збіг обставин у житті Пушкіна залишив нам ряд дорогоцінних художніх творів першорядної ідейно-художньої вартості.

Оскільки Пушкін перебував під жандармським наглядом, він навіть одружитися не міг без дозволу влади. Крім того, поета турбували нестійкість його матеріального становища і політична скомпрометованість. Про це останнє він писав Бенкендорфові: «Щодо мого становища у відношенні до уряду, я не міг заховати (від тещі. Б. Я.), що воно було фальшиве і сумнівне» (лист від 16 квітня 1830 р.). А 28 квітня того ж року Бенкендорф сповістив Пушкіна, що Микола I «з прихильним задоволенням прийняв звістку» про намір Пушкіна одружитися.

Після одруження, для якого Пушкін застав маєток і привіз гроші тещі на посаг дочці, молоді через деякий час переїхали з Москви в Царське Село, маючи потім оселитися в Петербурзі. В цей час в Царському Селі жила царська сім'я і при ній Жуковський, як вихователь царських дітей. Пушкін часто бачився з Жуковським. Якраз тоді Микола I жорстоко придушував польське повстання. Поет, піддавши на деякий час під вплив реакціонера в політичних поглядах Жуковського, напи-

сав дві поезії «Клеветникам России» і «На Бородинскую годовщину», в яких оспівував вчинки царату. Оцінюючи ці поезії, треба пам'ятати, що вони не висловлюють справжніх думок і почуттів Пушкіна. Бувши зривами в його творчості, ці поезії відбивають погляди не так Пушкіна, як Жуковського.

Уже з перших днів сімейного життя поет відчуває матеріальні нестатки. Ми знаємо, як йому важко було просувати свої твори для друкування. І ось він наприкінці травня 1831 р. просить дозволити видавати газету; звичайно, йому цього не дозволяють. Замість того в липні того ж року Пушкін знову призначений служити в тій самій колегії іноземних справ, в якій він служив по закінченні ліцею. На початку 1832 р. Бенкендорф сповіщає поета, що він повинен давати йому на перегляд кожний свій твір. За цей час Пушкін пише порівняно мало, але задумує писати історію Пугачова.

Нахил до історичних творів у Пушкіна був завжди; він цікавився історією не тільки Росії, а й інших країн. Знання історії допомагало йому осмислювати сучасні події, не говорячи про те, що воно обумовлювало можливість вибору тем і сюжетів дуже широку. Особливо збільшився інтерес Пушкіна до історії, коли таємні товариства, до яких, як знаємо, поет стояв близько, розпочали свою діяльність. Про перший свій історичний твір, трагедію «Борис Годунов», Пушкін писав М. М. Раєвському: «Вона сповнена славних жартів і тонких натяків, які стосуються історії того часу, як наші київські і кам'янські натяки. Треба розуміти їх — це неодмінна умова» (лист від 29 січня 1829 р.). «Київські і кам'янські натяки» — це ті умовні конспіративні слова, вирази, назви, які були вживані між членами Південного товариства декабристів у Києві і в Кам'янці, де Пушкін був у 1820, 1822 роках.

З цього листа ясно, що Пушкін

зіставляв події так званого «смутого часу», за його виразом, «епохи заколотів» XVI ст. з сучасними йому подіями, з намірами таємних товариств змінити лад, існуючий за пушкінських часів у Росії.

Такі твори поета як «Борис Годунов», «Капитанская дочка» зображають споріднені з революцією явища: до такого роду творів можна віднести ще з більшим або меншим правом повість «Дубровський». У більшості цих творів Пушкін бере за сюжетну основу «смути», перехідні моменти в історії Росії — час «междоусобств», час Петра I, пугачовщину. І знаменно, що увага поета зосереджується після поразки і розгрому грудневого повстання на селянському питанні. З часу унеможливлення соціально-політичного перевороту після невдалої спроби декабристів, Пушкін у своїх творах дедалі більше звертає увагу на селян і на їх взаємини з поміщиками. З цього погляду дуже цікава написана в Болдині «История села Горюхина», в якій яскраво і художньо-переконливо показані селянські злидні.

Почавши служити в колегії іноземних справ, Пушкін удруге стає урядовцем, одержує утримання і має доступ до архівів. Робота над історією Пугачова потребувала не тільки петербурзьких архівів, але й матеріалів місцевого характеру, аж до свідчень сучасників. З метою глибшого вивчення пугачовської історії, Пушкін звертається до уряду з проханням дозволити йому поїхати на місце пугачовського повстання. Дозвіл він одержав і серпень-вересень 1833 року провів у збиранні матеріалів у Казані, Сімбірську, Оренбурзі, Уральську. Коли була готова ця робота і Пушкін дав їй заголовок «История Пугачева», то Микола I «виправив» автора, сказавши, що розбійник не може мати своєї історії; звідси і новий заголовок — «История пугачевского бунта».

Після повернення Пушкіна до Петербурга, 30 грудня 1833 р., Микола I «пожалував» поета в камер-юнкери. Таке придвірне звання давалось юнакам. З цього приводу Пушкін 1 січня 1834 р. заносить у свій щоденник: «Я пожалуваний в камер-юнкери (що досить непристойно моїм рокам)». Дійсно, таке «пожалування» було прямою образою, демонстрацією зневажливого ставлення царя до великого поета. В цьому призначенні була і друга сторона. Миколі хотілося, щоб красуня Н. М. Пушкіна блищала на придвірних балах. Є думка, що цар залицявся до Наталі Миколаївни. Оце камер-юнкерство примушувало Пушкіна бувати при дворі, на придвірних балах, в придвірних колах. Ці кола ненавиділи поета, добре знаючи про його презирливе ставлення до них. Вони, ці кола, зрештою і винні в загибелі Пушкіна.

Одруження дуже погіршило матеріальний стан Пушкіна. В листі до свого приятеля П. П. Нащокіна він писав: «Я зовсім розстроївся: одружившись, я гадав витрачувати втриє проти попереднього, вийшло вдсятеро». (Лист від 7 жовтня 1831 р.). Бюджет поета зараз же після одруження базувався головню на позиках. Щороку, щомісяця Пушкін залівав у все більші і більші борги. Прибутки від закладених і перезакладених маєтків він у свій час передав сестрі, а утримання його все зарахувалось на державний борг, який досяг суми понад 40 тисяч карбованців. Видання журналу «Современник» Пушкін розглядає як спосіб для погіршення своїх матеріальних справ. Доводиться закладати золоті і срібні речі дружини — браслети, кільця, дорогий годинник, дорогі шалі Наталі Миколаївни, закладати речі приятелів, бо своїх речей на заклад уже не вистачає, брати гроші під векселі.

Листи Пушкіна до дружини і до найближчих приятелів повні нарікань на безгрошів'я. Найбільш виразно висловлює Пушкін свої пере-

живання і настрої, зв'язані з матеріальними нестатками, в листі до дружини від 21 вересня 1835 р. з Михайловського: «Ти не можеш собі уявити, як живо працює уява, коли сидиш сам між чотирьох стін, або ходиш по лісах, коли ніхто не перешкоджає думати, думати до того, що голова заморочиться. А про що я думаю? Ось про що: як ми будемо жити? Батько не залишить мені маєтку; він його вже наполовину промотав; ваш (батьків Пушкіної. Б. Я.) маєток на волосок від загибелі. Цар не дозволяє мені ні записатися в поміщики, ні в журналісти. Писати книги для грошей, бачить бог, не можу. У нас ні гроша вірного прибутку, а вірних витрат 30.000. Все тримається на мені та на тітці. Але ні я, ні тітка не вічні. Що з того буде, бог знає. Покищо, сумно».

1 червня 1835 р. Пушкін звертається до Бенкендорфа з такою заявою: «Я бачу себе примушеним покласти край витратам, які ведуть тільки до боргів і які готують мені майбутнє, повне неспокою і труднощів, якщо не жебратства і відчаю. Три чи чотири роки перебування на селі мені дадуть знову можливість вернутися до Петербурга і взятись за заняття»... На цей лист Микола наклав таку резолюцію: «Нема перешкод йому їхати, куди хоче, але не знаю, як гадає він погодити це з службою. Запитати, чи не хоче відставки, бо інакше нема можливості його звільнити на такий довгий строк». Знову цар бачить у Пушкіні не великого поета, а звичайного чиновника.

А тим часом переслідування його царатом продовжуються. Поліція перехопила одного листа Пушкіна до дружини, в якому він «слогом не официальным» писав про присягу в. к. Костянтина і висловлював своє різке незадоволення з приводу призначення його камер-юнкером.

В щоденнику від 10 травня 1834 р. поет записує: «Государеві неугодно було, що про своє камер-юнкерство говорив я не з розчуленням і вдяч-

ністю. Але я можу бути підданим, навіть рабом, — але холопом і блазнем не буду і у царя небесного. Однак, яка глибока аморальність в звичаях нашого уряду. Поліція розпечатує листа чоловіка до дружини і приносить його читати царю — і цар не соромиться в цьому признаватись і давати хід інтризі, достойній Відока і Булгаріна!» (Перший — французький шпиг, другий — письменник і журналіст, агент царської таємної поліції, один із злісніших літературних ворогів Пушкіна. Б. Я.).

Над Пушкіним збиралися грізні хмари. З різних обставин умови для нього складались трагічно. Царський уряд тримав поета в своїх цупких пазурах. Матеріальний стан його з кожним днем все гіршав і гіршав. Пушкін нервується, кидається в усі сторони, не знає, де може знайти порятунк. Порятунку не було і не могло бути. Навкруги панувала жорстока реакція і вона кінець-кінцем убила великого поета.

За останні роки десять свого життя, після заслання, з великих розміром творів Пушкін написав поеми «Полтаву» і «Медный всадник», закінчив «Евгения Онегина» і прозою, крім «Повестей Белкина», створив повісти «Дубровский», «Пиковая дама», «Капитанская дочка», крім того ще п'ять казок. Пушкінська лірика за цей час кількісно зменшується, але зате якісно підіймається до філософських вершин. Значно зростає кількість журнальних статей і заміток, в яких Пушкін робить оцінку як своєї творчості, так і більшості творів російської, а також всесвітньої літератури.

Перехід Пушкіна від поезії до прози став великою подією в історії російської літератури. До пушкінської прози ця література мала ряд доволі низькопробних творів, а за часів Пушкіна прозу, можна сказати, взяла в оренду, реакційні письменники — Булгарін, Загоскін, Сенковський (барон Бромбеус) та інші представники так званого реакційного романтизму.

Пушкінська проза дала рішучий переможний бій цим «борзописцям» і створила умови для дальшого розвитку реалістичної прози в російській літературі. «Станционный смотритель» став зразком для «Шинели» Гоголя і «Бедных людей» Достоевського, а «Капитанская дочка» — для «Войны и мира» Л. Толстого.

Значення критичних і історично-літературних праць Пушкіна ще до як слід не оцінено. А втім, пушкінські критичні та історично-літературні погляди далеко в чому попередили ті ж погляди Белінського.

Тільки в пізніших художніх творах Пушкіна проявилася на всю свою широчину народність пушкінської творчості і тільки в них намітився весь дальший розвиток російської реалістичної літератури. Пушкін є основоположник нової російської літератури і творець нової літературної мови. Важко передбачати, чим став Пушкін, що ще зробив би він для російської літератури, для російської культури, якби не його передчасна трагічна смерть.

Нам залишилось перегорнути останню сторінку такого недовгого і такого стражденного життя Пушкіна.

Ось що писав поет до Наталі Миколаївни в останніх числах вересня 1835 р: «Государ обіцяв мені газету, а там заборонив; примушує мене жити в Петербурзі, а не дає мені спосіб жити моїми працями. Я гублю часи сили душевні, кидаю за віконце грашні трудові, і не бачу нічого в майбутньому».

Пушкін ненавидів «самовластель» самодержавства і всю його зграю. Він ганьбив їх у своїх листах і в своєму щоденникові, не призначених для опублікування. Але іноді поет вміг стерпіти і говорив в вічі «власному» гострі, викривальні слова. 1835 р. написав він поезію «На выздоровление Лукулла». В цій поезії сховавшись за «наслідування латинському», Пушкін викрив міністра освіти С. С. Уварова, як злодія.

Пушкіна останні роки весь час тягнуло з Петербурга, він думав назавжди залишити столицю, так художньо оспівану ним в «Евгении Онегіне» і в «Медном всаднике», але просто не було грошей, щоб цей намір здійснити. Художнім пам'ятником такого наміру залишилась невеличка поезія 1836 р., звернена до дружини:

Пора, мой друг, пора! Покоя сердце просит...

З її останніми рядками:

Давно, усталый раб, замыслил я побег
В обитель дальнюю трудов и чистых нег.

Душевні сили зраджували Пушкіна. Відомо, що його ліцейські товариші щороку, в день відкриття лицю, 19 жовтня збиралися і згадували свою молодість, підсумовували пройдений життєвий шлях. Пушкін або особисто, або, коли перебував на засланні—листовно, завжди на цих роковинах вітав своїх товаришів поезією. В 1836 році поет, коли дійшла до нього черга, встав і розпочав:

Была пора: наш праздник молодой

Сиял, шумел и розами венчался...

заплакав; далі від зворушення читати не зміг.

Серед петербурзької «світської черні» був один кавалергардський офіцер Дантес. Його усиновив голландський посол при царському дворі барон Геккерн. Цей Дантес мав немалий успіх у світських жінок і став з 1834 р. залицятися до Наталі Миколаївни. Пушкін, зайнятий своїми справами, деякий час не звертав на не уваги. Але вороги поета з світського товариства почали розповсюджувати плітки про його дружину і Дантеса. Нема жодних доказів, що Наталія Миколаївна належала Данте-рові. А втім Пушкін не міг стерпіти, щоб по всяких салонах ганьбили ім'я його дружини, а тим самим і його власне ім'я. Світське товариство ненавиділо Пушкіна — і мало за що ненавидіти. Поет з глибоким презирством кидав йому обвинувачення за обвинуваченням — в розпусті, в

неробстві, в неучтві, в ханжестві, в плазуванні перед владою і т. і. Загибель Пушкіна треба розглядати не як результат стосунків Наталі Миколаївни з Дантесом, а як боротьбу «світської черні» з Пушкіним. Це вона підстроїла, при явному потуранні уряду, таку ситуацію, яка примусила поета йти на вірну смерть...

В світському «суспільстві» поет мав безліч ворогів. 4 листопада 1836 року, він одержав анонімний «диплом» на звання рогоносця. Тепер відомо, що автором цього пасквіля був П. В. Долгоруков — ще зайвий доказ того, що «вище суспільство» всіма силами намагалось вивести невисного йому Пушкіна з душевної рівноваги. Поет знемагав під тягарем наклепів, які не залишили в спокої його сімейне життя; він весь час був дуже знервований і схвилюваний. Дійшло до того, що він почав навіть ревнувати свою дружину. Наступного дня, 5 листопада, Пушкін викликав Дантеса на дуель, — що було звичайним у таких випадках явищем в тодішніх дворянських колах. Виступають Геккерн (з боку Дантеса) та Жуковський (з боку Пушкіна) з спробою ліквідації дуелі, і Пушкін відмовляється від неї. Тим часом Дантес, бажаючи заховати своє залицяння до Наталі Миколаївни, удає, ніби любить сестру її, Катерину і спішно з нею одружується.

Пушкін, розумів, у чому справа: на одному з вечорів кинув Дантесові відому фразу з Мольєра, відповідно змінивши її: «Ти сам того бажав, Жорж Дантес» (замість Жорж Донден).

В залицянні Дантеса до Наталі Миколаївни відігравав ганебну роль Геккерн. Він ловив, де міг, Пушкіну і вмовляв її, що Дантес без неї жити не може. Поет знав про це від самої Наталі Миколаївни і, коли його терпець нарешті урвався, написав 26 січня 1837 р. лист до Геккерна, в якому викрив негідну його поведінку. У відповідь на цей лист Дантес викликав на дуель Пушкіна. Другого дня

відбулася дуель і на ній Дантес тяжко поранив поета.

Микола І і Бенкендорф, які стежили за кожним кроком Пушкіна, прекрасно знали всю цю мерзенну історію. Як тільки пораненого поета привезли додому, зараз же у його квартирі з'явилися шпиги і жандарми. Вість про страшну подію скоро облетіла весь Петербург. Вдома у Пушкіна почали збиратися люди, квартиру його наповнили друзі. Цар прислав лейб-хірурга Арендта, лікаря з європейським ім'ям. Рана Пушкіна була не смертельна. Царський лікар, якому напевно дані були відповідні вказівки, не зробив нічого, щоб врятувати поета; він просто заявив, що Пушкін ранений на смерть, і тим обмежився. 29 січня (10 лютого за нов. стилем) поет у тяжких муках помер.

Микола І боявся, що Пушкін перед смертю щось скаже чи напише проти уряду і проти нього особисто. Тому він через Арендта передав поетові записку, яку наказав після прочитання знищити. Можна гадати, що в цій записці була обіцянка забезпечити сім'ю поета, якщо він мовчатиме і нікому не скаже те, що знає. Після прочитання записки, Пушкін велів подати з письмового стола якийсь аркуш паперу з російським текстом і спалити його на своїх очах. Жуковському цар заздалегідь наказав знищити в паперах Пушкіна після його смерті все, що «може пошкодити його пам'яті».

Пушкін в таких умовах міг виявити свій протест лише в двох вчинках: просив поховати його не в мундирі, а у фракі і ледве погодився прийняти посланого царем попа. Всі ті балачки, ніби поет перед смертю говорив на адресу Миколі І: «Якби я залишився живий, я весь був би його» (переказ Жуковського) — чистісінька брехня. Потім це визнавав сам Жуковський і виправдувався тим, що турбувався за долю дружини Пушкіна та його дітей.

Протягом тих трьох днів, коли тіло Пушкіна залишалося в його

квартирі, люди всякого звання і всякого віку безперервно прощалися з прахом любимого народного поета. Серед цих людей не було ні одного з тих, хто був так або інакше причетний до його загибелі, — крім жандармів і шпигів, які ловили кожне слово лайки на адресу винних у смерті Пушкіна. Є відомості, що поет прощався з поетом за один день приходило більше 30.000 чол.

Щоб обдурити народ, об'явили ніби винос тіла Пушкіна буде 13 лютого (за нов. стилем) у церкві при Адміралтействі, а винесли вночі в Конюшенну церкву. Там, крім десяти друзів поета, присутні були тільки жандарми. Вяземський писав: «Один день перед ніччю, на яку був призначений винос тіла, в кімнаті, де зібрався чоловік десяти друзів і близьких Пушкіна, щоб віддати йому останню шану,—в маленькій вітальні, де ми всі знаходились, опинився шпигів корпус жандармів. Без перебільшення можна сказати, що коло труни зібрались у великій кількості друзі, а жандарми. Не говорю про солдатські пікети, розставлені по вулиці; але проти кого була ця військова сила, яка наповнила дім покійника? Проти кого ці переодягнені але всіма пізнавані шпиги? Вони були там, щоб підслухувати наші болівання, наші слова, бути свідками наших сліз, нашого мовчання» (Лист до в. кн. Михайла Павловича від 14 лютого 1837 р.).

Ці слова одного з вірних друзів великого поета ніби висловлюють думки і почуття тисяч, мільйонів народу, який втратив в особі Пушкіна одного з видатних борців за його свободу.

На тому ще не скінчились знущання царату з поета. Вночі труну з його прахом таємно вивезли у візку поперед якого їхав жандарм. Під час похорону влада заборонила всякі найменші прояви почуттів селян, які плакали над труною того, хто змарнував не одного з них у своїх невмирних творах.

Царат подбав, щоб зменшити враження від втрати геніального поета. Журналам і газетам наказано було дати лише короткі повідомлення про смерть Пушкіна; про обставини цієї смерті дозволено було писати тільки в 1847 році. Лермонтов за свою поезію «На смерть поета» був засланий на Кавказ.

Серед незліченних злочинів самодержавства — один з важливіших це трагічна загибель Пушкіна. Царат зробив усе, щоб не дати розвинутися пушкінському генієві. З самого початку його літературної діяльності, зв'язаної з діяльністю декабристів до останньої хвилини його болісного стражденного життя, царат переслідував Пушкіна, ставив великі перешкоди для розвитку його творчості.

Це не вдалося царатові. Пушкін був і залишився до смерті його запеклим ворогом, борцем проти всякого гніту, насильства і мракобісся. Своєю творчістю поет картав усе те, що перешкоджало вільному розвитку сил і здібностей окремої людини і цілого народу.

В особі Пушкіна російська література має першого справжнього народного поета. «Народ, його мова, його характер і епос — ось той ґрунт, в глибину якого йдуть корені пушкінського генія» (З передової «Правди» від 8 серпня 1936 року). Творчість Пушкіна має для нас пізнавальне, виховне і естетичне значення. Ми по ній пізнаємо старе, таке далеке від нас життя і, порівнюючи його з квітучою нашою дійсністю, з велетенськими здобутками і досягненнями соціалістичного будівництва, бачимо, що зроблено за сто

років з дня смерті великого поета, творчість якого є одною з кращих перлин, залишених нам старою культурою. Творчість Пушкіна вчить нас шанувати право людини на волю, на працю, на щастя; брати з життя все, що в ньому є кращого, і відкидати все гниле, огидне, боротися з впливами всього консервативного, застарілого. Творчість Пушкіна дає нам невимовну естетичну насолоду, дозволяє нам переживати хвилини високого емоціонального піднесення, спостерігати в собі ті всі добрі почуття, які так майстерно, так художньо змалював поет. Творчість Пушкіна запалює нас оптимізмом, жагою жити і творити, ентузіазмом до боротьби за краще життя.

Твори Пушкіна давно вже мають велику популярність. Але тільки за наших часів, коли кожний радянський громадянин має право на освіту, пушкінські твори стали улюбленими творами робітника, школяра, колгоспника, інженера.

Образ самого поета нам дорогий, як образ людини, що все своє коротке життя віддала на боротьбу з насильством, що зуміла пронести свій вільний дух через жорстокі переслідування і закликала до кращого майбутнього.

Тому й бачимо, що сто років з дня трагічної загибелі Пушкіна всі народи неосяжної радянської країни відзначають глибоким засвоєнням його творів, вивченням його тяжкого життя, щоб з цих творів, з цього життя взяти все те могутнє, що стане хорошою зарядкою в нашій роботі, в будівництві соціалізму.

Грудень, 1936 р.